

493

1

p-43

Տ Ի Ե Ձ Ե Ր Ք

97 JUL 20

Ո Ի

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Ի. ԹԵՆԷՆ ՀԱՏՈՒԱԾ ՄԸ

ՄԱՐԿՈՍ-ԱԻՐԵԼԻՈՍԻ ՎԵՐԱԲԵՐՈՒՄՈՎ

ԹԱՐԳՄԱՆԵՅ՝ Ե. Գ. Մ.

1911

ՏՊԱՐԱՆ ԵՒ ԳՐԱՏՈՒՆ Յ. Գ. ՓԱՂԱԳԱՇԵԱՆ

Կ. ՊՈԼԻՍ, ՄԵԾ ՆՈՐ ԽԱՆ, ԹԻԻ 55

Կ. ՊՈԼԻՍ

1

Ք-43

43

Տ Ի Ե Ջ Ե Ր Ք

Ո Ի

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Ի. ԹԵՆԷՆ ՀԱՏՈՒԱԾ ՄԸ

ՄԱՐԿՈՍ-ԱԻՐԵԼԻՈՍԻ ՎԵՐԱԲԵՐՈՒՄՈՎ

ՔԱՐԳՄԱՆԵՑ՝ Ե. Դ. Մ.

1911

ՏՊԱՐԱՆ ԵՒ ԳՐԱՏՈՒՆ Յ. Գ. ՓԱԼԱԳԱՇԵԱՆ

Կ. ՊՈԼԻՍ, ՄԵԾ ՆՈՐ ԽԱՆ, ԹԻՒ 55

Կ. ՊՈԼԻՍ

01.06.2013

493

Տ Ի Ե Զ Ե Ր Ք

Ո Ւ

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Ի. ԹԷՆԷՆ ՀԱՏՈՒԱԾ ՄԸ

ՄԱՐԿՈՍ-ԱԻՐԵԼԻՈՍԻ ՎԵՐՍԲԵՐՈՒՄՈՎ

Մ Ո Ւ Տ Ք

Ո՛ մարդ իմացական եւ վճացեալ, բնդի
համար գրուած ու բարգմանուած է այս գրք-
նայկը. թէ կարդաս ու եեսեւիս՝ կրնաս սփո-
փիլ: Ե . Գ . Մ .

Ա .

63408.67

Երբ ընդհանուր աշխարհակալութիւնն ու մեծ
պետութեան հաստունն աւերեցին ջնջեցին՝ երկրի վրայ
և հոռմէական կայսրութեան մէջ՝ ընտանեկան կենցաղն
ու բնավայրը, բարքերն և ազատութիւնը, մարդ՝ փակ-
ուած կաշկանդուած անդամաների անկումի մը մէջ և
անել թռնակալութեան մը ներքեւ՝ թողուց ամէն յոյս

երկրաւոր և դարձուց իր ճիգն այլուր: Մտածութիւնը միայն դեռ ազատ կը կենար, և կրօնքներու խառնուրդը, Արեւելքի բացումը, ցեղերու հաղորդակցութիւնը, փիլիսոփայութեանց փոխանակութիւնը՝ կը հասնէին սնուցանել զայն և ընդարձակել: Այսպէս ընդարձակուելով՝ մտածութիւնն հասաւ ժամանեց տիեզերականին ու խնդրեց երկնային աշխարհէն գերազոյն բարին, զոր կը զլանար իրեն երկրաւորը: Մարդն՝ որ երբեմն հայր ու քաղաքացի էր՝ եղաւ կրօնաւոր ու փիլիսոփայ, և միութարուեցաւ իր թշուառութեանց վրայ անհունին վերհայեցումով: բայց անձնիւր ոք ժամանեց հոն իր շաւիղով: Մինչդեռ ժողովուրդը, ինքզինքը տուած տեսլեանց և աւանդութեանց, առասպելներու և մտային յափշտակութեանց մէջ կը փնտռէր գերբնական աշխարհին մուտքը, քանի մը իմաստասէրներ՝ ամրացած հին գիտութեամբ և յունական իմաստութեամբ՝ ձեռք կը բերէին՝ բնական աշխարհի և մարդկային չօրութեան յղացումին մէջ՝ բուժումն իրենց տխրութեանց և նեցուկն իրենց առաքինութեան: Այս իմաստասէրներէն մին՝ դիպուածով մը թագաւոր եղաւ, և ցոյց տուաւ գծած վատթարած մարդոց, որ յուսահատ կամ մոլեռանդ էին, թէ որպիսի՝ կըլլայ ստոյիկեանի մը հոգին:

Թագաւորը ըլլալ, ինչ տխուր աստիճան այսպիսի հոգիի մը համար: Վասն զի՝ իրարու հաւասար մարդիկ՝ գէթ կըրնան պահել անձնուրացութեան և համարձակութեան քանի մը նշխարներ. անոնք պէտք չունին հաշուելու, ոչ ալ շողոքորթելու. անոնց բարեկամութիւնը կըրնայ ըլլալ ճշմարիտ, զոր չեն կըրնար ապականել ո՛չ երկիւղն, ո՛չ փառասիրութիւնը վերահաս: Բայց թագաւորի մը, որ օրէնքով հասած է բացարձակ իշխանութեան, շողոքորթներէ ու վարձկաններէ զատ ինչ ընդ առաջ կեկնէին: Եւ աստոնցմէ ինչ կընծայուէր իրեն՝ եթէ ոչ ստութիւններ ու վատութիւններ: Այսպիսի չըջականեր

ունեցաւ Մարկոս-Աւրելիոս ալ, և ունեցաւ՝ առա՛տ առա՛տ՝ իր շուրջն իր քովը, մինչև իր ընտանիքին մէջ: Ինք կառավարել կը կոչուէր աշխարհ մը՝ որ անկումի մօտ էր.— կը վերադառնար երկար ուղեւորութենէ մը, սպառած՝ ազատելէ ետքը. պետութիւնը բարբարոս ագգերէն ու ապստամբութենէ, և կուտար ութամեայ բացակայութեան համարը. տեսաւ հոն ժողովուրդ մը՝ որ շնորհապարտ ձեւով մը նշանացի կը պահանջէր իրմէն ութ ոսկի սկուտի գոնգիարոն մը: Հիւանդ ճամբայ ելաւ Մարկոմաններու դէմ, և չգտնելով պատրաստ զինուոր՝ վաճառեց իր պալատին բոլոր գանձերն՝ ի պէտս ծախուց պատերազմի, մինչ խօլ աճրոխը կըստիպէր իրեն որ իր հետ տանի մոգերու և քաղդէացիներու ջուրի մը: Յորդորեց զինուորներն հաւատարմութեան և քաջութեան, և Յազիգը՝ յետ դաշինքի՝ յանձնեցին իրեն հարիւր հազար դասալիք. իր լաւագոյն զօրավարն Ալիտիոս կասիոս մատնեց զինքը. իր մարտընկերը Վերոս՝ թաթխուած թմրած էր անառակութեանց մէջ. իր տղաքը մեռան, իր կինը վատահամբաւուած կամ վատագործած էր, իր որդին և ժառանգորդը, Կոմոդ, պիտի ըլլար մարդասպան մը, հրէ՛չ մը: Ինք իր շուրջը կը նկատէր ու կը տեսնէր մարդոց նուաստանալը, ամուսնութեանց նուազումը, բնակչութեան պակսիւքը, գետիններու խողանանալը, նանրապաշտութեանց ճարակիւքը, արութեանց անհետացումը, հասարակաց բարեոյն սիրոյն խափանումը, ու չէր կըրնար՝ իրբեւ մասնաւոր անհատ մը՝ ունենալ այս չարիքը մոռնալու կամ անտեսելու իրաւունքն և կամ անոր մէկ մասնիկը միայն կրելու միսիթարանքը. վասն զի թագաւոր էր, ու իր աստիճանովն ստիպուած էր տեսնել զայնս բովանդակութեամբ և անդադար, նկատել անոնց անվրէպ հետեւանքն աղէտալի, զոր ջանալ դարմանել անոնք, գիտակցիլ իր անկարողութեան, և մարտնչել միշտ՝

յաղթուելու համար մի'շտ. «Եթէ սիրտիդ ցաւէն մեռնիս անդամ՝ բրածնուէն պակաս բան մը չպիտի ընեն», կըսէին իրեն: Եւ այլուր՝ «տկարամիտ արարածներ են այն քաղաքագէտները, որ փիլիսոփայութիւն կը գործածեն. տղա՛յ միտքեր»: «Պղատոնի հասարակապետութենէն բան մի՛ յուսար. քիչ մը բարիք, որչափ ալ քիչ ըլլայ, բաւ համարէ զայն քեզի»: Այս քիչ մը բարիքն էր վեր բռնել պետութիւնը, որ ջլատուած էր աղէտներով ու մոլութիւններով, որ խորասուզուած էր երկրաշարժներով, աւերած՝ ողողումներով, սպառուած՝ մահերով և պաշարուած՝ բարբարոսներէ: Չունենալով ո՛չ ատողջութիւն, ո՛չ զինուոր՝ կը ձմերէր Գերմանիայի մէջ՝ գերիներու վալձկաններու նորաժողով սուսերամարտիկներու հետ, ճահիճներու և ձիւներու մէջ, անցնելով գետերու ստողյցներէն, հալածուած նենգաւոր յաղթեալներու ապստամբութիւններէն, կրկնեալ ու բազմակրկնեալ ասպատակողներու յամառութենէն, ապականեալ զեղծեալ բանակի մը ազանութենէն, անլսելի ի Հոռոմ, իր սիրտին և սկզբանց հակառակ ստիպուած սպանել ու աւերել, տխրացած իր յաղթութեանց վրայ. «Սարգ մը կը փառաւորուի ճանձ մը բռնած ըլլալուն վրայ, ուրիշ մը՝ նապաստակ մը, ուրիշ մը՝ կիսճեր, միւս մըն ալ՝ արջեր, այլք՝ Սարմատներ»: Ո՛չ փառքի սէրը, ո՛չ յաջողութիւն հաճոյքը, ո՛չ փրկութեան յոյսը, ո՛չ պայքարին թափը, ո՛չ ալ գործելու ատրոթակը, ասոնք չէին զինքը բռնողները, այլ միայն խղճմտանքը. անյոյս նաւաղիղի մը նման կը վարէր իր նաւը՝ գիտնալով նաեւ որ պիտի ընկղմէր ան: Այն ժամանակներն իրրեւ մարդ ապրիլը դժուարին էր արդէն, իսկ իբր ինքնակալ ապրիլ՝ ո՛հ կարի՛ ևս դժուարին: Ու վերջապէս մեռաւ Գերմանիայի մէջ իր պաշտօնին գլուխը, վրանի տակ՝ 58 տարեկան՝ աննուագելի կորովի մը մէջ: Պահեց պետութիւնը դաւաճանութեանց և բարբարոսներու դէմ, հակառակ քա-

ղաքացիներուն և թշնամեաց, հակառակ ժողովուրդին անդգայութեան, իր ընկերին մոլութեանց, իր զինուորներուն վատութեան: Հրաժարեցաւ հաճոյքներէ, պերճանքէ, չափաւորեց իր իշխանութիւնը, դիմադրեց խուժանին, յարգեց ծերակոյտն ու միշտ գործեց ըստ իրաւանց և արդարութեան: Աւելի մարդասիրական ըրաւ օրէնքը, պաշտպանեց ամբաստանեալը, տղան ու գերին զրպարտուեցաւ և հակառակուեցաւ: Վաճառեց իր պալատի կահ կարասիքն և գիւղ քաշուեցաւ. ի դալձին՝ գաւառներու տուրքը 46 տարի յետաձգեց: Իր վարդապետութեան հակառակ փիլիսոփաներուն համար հաստատեց դպրոցներ, և թողութիւն չնորհեց ապստամբողներուն, որ կուգէին բառնալ իր և իրեններուն կեանքը: «Կըսէք ինծի որ մէջտեղէն վերցունեմ զինքն յապանովութիւն իմ որդւոցս. թո՛ղ մեռնին որդիքս, եթէ Աւիտիոս անոնցմէ աւելի սիրուելու արժանի է, եթէ պետութեան օգուտը կը պահանջէ որ Կասիոս ապրի մանաւանդ քան Մարկոս-Աւրելիոսի որդիքը»: Եւ Կասիոս պատահմամբ սպաննուելով՝ խնդրեց ծերակոյտէն որ խնայէ դաւաճանները. «Թո՛ղ չպատժուի ոչ մէկ ծերակուտական... Թո՛ղ պատգամաւորք զան... Թո՛ղ ետ տրուին յարքունիս զբաւեալ ինչք... Թո՛ղ հարստանան անոնք՝ ազատ երկիւղէ և ուղած վայրերնին թո՛ղ երթան: Հա՛րք համագրեալք, դժուարին ողորմածութիւն մը չէ ներել որդւոցն և կանանցն անոնց՝ որ մեռած են, ո՛ւր էր թէ կարենայի անոնցմէ մէկ քանին ի կեանս դարձունել իրենց գերեզմանէն»: Մարկոս-Աւրելիոսի ողորմածութիւնը, բարութիւնը, գործվանքը կը բղխէին ատուի նման, և կը բղխէին ուղղակի ակէն, սիրտէն. ստոյիկեան դմնեայ վարդապետութիւնն ո՛չ երբէք չէր նուաղեցունէր իր մարդասիրութիւնն՝ և քաղցրութիւնը կը սիրէր սիրելը. իր մտածութեանց յառաջարանն երախտագիտական զեղում մըն է. մանրա-

կըրկիտ ու սրտաշարժ խնամքով մը կը թուարկէ հոն իր ծնողքէն ու վարժապետներէն առած բարիքը . մինչև վերջը մնացած էր անոնց խորհրդակիցը, բարեկամը, երախտաւորեալը, մեծարողը: Փիլիսոփայութեան ու քաղաքականութեան բարձունքէն՝ կիջնար ընտանեկան ծոցը՝ մօր մը շնորհակալութեամբն և նորբասրտութեամբ . ուշադիր իր աղջիկներուն մանրիկ հոգերուն՝ բոլորովին զբաղած իր սիրունիկ սոխակներուն գորովին ու թոթովանքին» — «Ահա հասան, կը գրէ, ամառային տաքերը . բայց մեր փոքրիկներն ո՛րչափ առողջ են, կարծես զարնան եղանակին մէջ կը վայելենք մաքուր օդերը» — Ըստ այսմ՝ ինք ունի վիրգիլիոսի սիրտն ու մեծութիւնը — իր մտածութեանց մէջ չիկայ ուռուցիկ կամ չոր ցամաք ոչ մէկ բան . հոն ստոյիկեան արամաբանութեան բոլոր դմարկներն անհերքելի յղած են . հոն չես զգար հրամայող ու դաժան եղանակ մը, իր առաքինութեան մէջ առաձգեալ կամ նորանշան բան մը չես գտներ . կըզգաս անոր աղբիւրը: Կանթեղին լոյսով իրիկունները գրուած այս վճիռները, որն ի Գուստոս բանակին մէջ, որը ծերակոյտէն ելնելու ատեն, ամէնն ալ արտադրած են մեծ գործ մը կամ վսեմ զրուցուածք մը . անոնք կը կրեն իրենց ծագումին և արդիւնքին զորութիւնը . կը տեսնես անոնց ծնանիւն ու ներգործելը: Անոնք՝ Բասկալի գործերուն նման՝ օրագրութիւն մըն են, բայց առողջ հոգիի օրագրութիւն մը: Երկա՛ր երկա՛ր խմած է հոն՝ ոչ թէ յափշտակութիւնն, յուսահատութիւնն, այլ զիւրապանութիւնն և խաղաղութիւնը: Հակիրճ, սաստիկ, ճշգրիտ, պայծառ, անոնք՝ զսպուած եռանդի մը խղճով աղաղակներն են, և կը ցուցնեն հոգին մեծ բանաստեղծի մը որ՝ աչքը վսեմին սեւեռած՝ տէրն է ինքն իրեն, և՛ հիացումով խոռոված՝ հազիւ կարտարերէ քանի մը բեկբեկ խօսքեր դաշն ձայնով . «Այս մեծ քաղաքին քաղաքացի ապրեցար, ո՛վ մարդ, երեք կամ հինգ տարի՝ այդ կա-

րեւորութիւն չունի . կարեւորն էր ապրիլ օրէնքին համեմատ: Խնչ սոսկալի բան է քեզի համար թողուլ քաղաքէ՝ գերեզմարեալ ոչ թէ բռնաւորէ մը կամ անիրաւ դատաւորէ մը, այլ բնութենէն որ մուտ տուաւ քեզի հոն, ինչպէս դերակատար մը զոր կարգավարը կարձակէ ու կը յաջորդէ: Հինգ արարուածները չըսի, այլ միայն երեք արարուածները: — Եւ աղէկ ըսի . բայց կեանքի մէջ՝ այս երեքն ամբողջ խաղաղութիւնն են: Գնա՛ ուրեմն ընդոյր հոգիով մը, վասն զի քեզ արձակողն ընդոյր է»:

Բ .

Խնչ է ուրեմն այն հզօր մտածումն՝ որ կազմած է բովանդակ այս առաքինութիւնն և հաստատ բռնած է բովանդակ այս վարքը: Միակ գաղափար մըն է ան, գաղափարը բնութեան . Մարկոս-Աւրելիոսի աչքին՝ աշխարհս չէ բնաւ շեղջ մը արարածներու, այլ մի միակ էակ մը: Չիկա՛յ բնաւ դէպք մը, որ չձգէ իր ետեւէն ու իր առջեւէն այն անհուն և անլուծելի շղթան՝ որ կերկարի ժամանակաց մինչև երկու սպառուածները: Չի՛կայ բնաւ տարր մը՝ որ կցորդուած չըլլայ մեծ տարածութեան սահմանաձայրերուն հասնող անհուն և անհղձական պարունակին: Ամէն էակ և ամէն փոփոխութիւն իրարու կը վերադրին, և անհնար է որ թել մը խզի ու մեծ ցանցը չաղդուի անկէ: Այսպէս՝ բովանդակ տիեզերք կենդանի անհատ մըն է ինքնակաց ինքնափութիթ, որ կարտայայտէ՝ իր յառաջագայեալ ու տեսանելի ձեւերովն՝ յառաջագայող և անտեսանելի օրէնքը, որով հաստեալ կը կենայ: Միջոցին տարածութենէն կեանքին, կեանքէն զգայութեան, զգայութենէն մտածումին տրամադրուած է կարողութեանց դասակարգ մը,

որուն առաջինը ձայն կուտայ երկրորդին ու երկրորդը կը հարկադրէ առաջինը՝ զօգուած իրարու ինչպէս տունկի մը ծաղիկը, պտուղը և կուտը. պէս պէս վիճակներ, որ կը յայտնեն մի և նոյն զօրութիւնը, իրարու ետեւէ եկած խօսքեր, որ կարտայայտեն մի և նոյն դադափարը: Մի միակ կենդանի մըն է ան որուն գործերն են դէպքերը, որուն անդամներն են էակները: «Մի միակ գոյացութիւն մըն է ան՝ հազարաւոր անջատ մարմիններու բաժնուած, մի միակ հոգի մը՝ պարագծուած հաղարաւոր բնութեանց: Արուեստական շունչ և ոգի մըն է, իմացական հուր մը՝ որ ձեւամուտ կըլլայ ամէն բանի մէջ, որ կը նոյնանայ ամէն բանի, որ կանոնաւոր ընթացքով մը կը ծնուցանէ ամէն բան» . Աստուած մը նախատես ու կարգաւորիչ, տեսակ մը «բուն սերմնական» և ներդործական, որ բունած է նիւթին մէջ և կը կենդանագործէ զայն յարածիր: Առաջին ստոյիկեաններու միջոցով տառօրէն առնուած բոլոր այս տեսիլները՝ Մարկոս-Ալեքիոսի համար տեսիլներ են միայն: Նա կառավարէ միայն թէ աշխարհս միակ մըն է, ու օրէնքի կարգ մը կը կառավարէ զայն. և այդ կարգն ունի բանականութեան մը ներդաշնակութիւնը⁽¹⁾: Եւ ասոր վրայ՝ որպիսի՝ տեսաբան. տիրութիւնն և զգուանքը միայն միտքի սխալ տեսութիւններ էին, միտքի՝ որ կանխազրադած է մանրամասնութիւններով և անտես ըրած է նկատել թուանդակը: Ամէն ինչ ըարի է, ամէն ինչ գեղեցիկ է: Ո՞վ կըրնայ ստանանել այն ստեղծող և միակ բնութեան, որմէ դուրս բան մը չիկայ: Ո՞վ կըրնայ դիմադրել իր ճգանց, որոնցմէ դուրս չիկայ ուրիշ ճիգ: Ո՞ր գեղեցկութիւն չնուազիր այն խաղաղական ու անսպառ զօրութեան

(1) «Հիւլէ կամ նախախնամութիւն, նախ առաջադրել պէտք էի որ դուն մասն ես բնութենէն կառավարուած ամբողջի մը»:

հանդէպ, որուն կշեռալ ճգունք անդադար ի լոյս կը բերեն արարածոց յաւերժական ալիքն և որ միապէս կը պարզուի այդ ալեաց բղխմամբն ու բախմամբ: Ո՞վ ինքզինքը թափանցուած չըզգար հիացումով և ուրախութեամբ, ի տես այն զանխուլ այլ կենդանի կամքին՝ որ հաստատուն կը բռնէ ու կայլակերպէ էակները, որ կը յաղթանակէ զայնս նորոգելուն և յաւերժացունելուն ատեն և որուն բոլոր ընթացքը տիեզերական բանին արդիւնքն է: Ի՞նչ պէտք են ինծի այն կարատ մտածութիւնները բիւրաւոր, որոնցմով միտքս կըզբաղի զիս շրջապատող հաստատաներուն. մի միակ մտածում մը ամբողջական ու ճշմարիտ է, բնութեան մտածումը, և միւսներն այնչափ արժէք ունին որչափ կցորդ են անոր: Ուրեմն պէտք է որ մի միակ մտածում մը ունենամ, ինչպէս մի միակ մեծ էակ մը կայ, և հարկ է ինծի անոր կապել մնացածը. պէտք է ինծի դուրս ելնել իմ անձիս անձուկ շրջափակէն ու նկատել տիեզերական աստուածը, որուն մէկ անդամն եմ, ու պէտք է գործեմ և ապրիմ ըստ այդ ըմբռնումին. իմ անձս չէ զոր կը սիրէ նա, այլ բովանդակը. ուրեմն պէտք է որ ես ալ սիրեմ բովանդակը և ոչ թէ զիս, իմ անձս: Ինք ոչ թէ ստեղծեց մի միակ մարդն առանձինն, այլ մարդոց հասարակութիւն մը, որ իրարու կցորդուած են ընկերական բընազգնեցով և միեւնոյն բանականութեան ստացումով. ուրեմն առանձինն իմ էութիւնս չէ՝ որուն պարտիմ սպասարկել, այլ մարդոց ընկերութիւնը՝ ոչ որպէս զի գովեն զիս կամ սիրեն զիս կամ գնահատելով իրենց կարծիքն և կամ ակնկալութեամբ վարձուց, այլ վասնզի ստեղծուած եմք իրարու օգնելու համար («ձեռաց, ոտքի և արտեւանունքի նման») և վասն զի իմացականութիւնն ինքն իրմէն իսկ կառնէ բնութեան հակումն, ինչպէս ջուրը կը հետեւի գետինին զառ ի վայրին: «Ինչ որ օգտակար է մեզուաց պարին, օգտակար է նաեւ մեզուին:

Դուռն քեզի հաճոյք և դիւր մը ըրէ ընկերասիրական գործէ մը միւս ընկերասիրական գործի մը անցիլը՝ խոկալով Աստուծոյ վրայ։ — Այս համակերպութեամբ՝ բնութեան նմանութիւնն աղբերոց բանականութիւնը՝ կը մասնակցի բնութեան վեհաշնորհութեան։ Բանականութիւնը ներգոյ առտուած մըն է՝ մասն տիեզերական մեծ Աստուծոյն՝ անոր պէս օգոստափառ՝ լոյս մը նուիրական՝ զինքը պահող մտեղէն ամանին մէջ կիսովին պարածածկեալ, որ միայն ինքն է արժանին փափագելու և պաշտուելու։ «Եթէ մարդկային կենցաղին մէջ գտար արդարութենէ, ճշմարտութենէ, բարեխառնութենէ, արիութենէ լաւագոյն բան մը՝ բոլոր հոգեովդ դարձի՛ր անոր և վայելէ զայն, ըստ որում գերսգոյնն է ան։ Բայց երբ չգտար լաւագոյն բան մը քո ներսդ գտնուած աստուծմէն աւելի, որ յարմարադրուած է քո կրիցդ հետ, որ կը սրբագրէ քո մտացդ ցնորքը, որ զգայական աղբեցութիւններէն զերծած է, որ կը հպատակի սրբոց և որ կը խնամարկէ մարդոց. անկէ զատ՝ միւս ամէն բան եթէ երեւցաւ քեզի համեմատաբար փոքր և նկուն՝ ուրիշ ոչ մէկ բանի պէտք չէ քեզի տեղի տալ քու հոգիիդ մէջ»։ Մի՛ միակ կատարեալ էակ կայ, որ է բնութիւնը. մի՛ միակ կատարեալ կեանք կայ, այն կեանքն ուր բնութեան կամքը մեր կամքը կը դառնայ կըլլայ։

Մի՛ միակ կատարեալ միսթարութիւն կայ, որ դարձեալ բնութիւնը կուտայ. «Ապրիլ սրբոց հետ համաձայն. և այն մարդը կապրի համաձայն սրբոց հետ, որ կընծայէ անոնց՝ անոնց վճիռներէն զո՞հ հոգի մը»։ Իմ վիշտս և ուրախութիւնս մտմտալու արժանի բաներ չեն. ամէն բան ընկղմած է անհուն բնութեան զաղափարին ներքեւ. նա՛ միայն գոյ ըլլալու իրաւունք ունի. ու ես զայն արտայայտելու և կատարելու համար միայն կը կենամ աշխարհի վրայ. դիմադրել անոր, տրտնջել տղայական յիմարութիւն է. անոր ճգանց համակերպե-

լուս համար միայն բանաւոր մարդ մըն եմ. «Աշխարհ կը ձգտի ու կը փափագի պատահածին. պէտք է ուրեմն ըսել աշխարհի— քեզի նման կը ձգտիմ ու կը փափագիմ» — «Այսպէս ըլլալով իրերու կարգն՝ իրենց իսկ բնութեան բերումով՝ պէտք էր անպատճառ որ այսպէս ըլլար. հակառակն ուզել՝ ուզել է որ թզենին թուզ չիտայ» — Ա՛լ չեմ կըրնար ինծի պատահած չարին դէմ կքրիլ՝ երբ ալ կը տեսնեմ որ՝ բովանդակ տիեզերքին համակարգութեամբ՝ այդ չարն ի յաւիտենից իմ ճակատագիրիս կապուած էր և զայն մէջտեղէն վերցունելու համար՝ պէտք էր վեր ի վայր ընել տիեզերական օրէնքն ու համակարգութիւնը։ Չեմ կրնար իմ անծիս չարիքին համար վշտահարիլ՝ երբ նշմարեմ ու խելամուտ ըլլամ որ ան ինծի վիճակուած էր բարի բնութենէ մը և ըստ այնմ օժանդակող մըն էր աշխարհի լաւութեան։ Ան՝ պատահար մը չէ, վասնզի հարկաւոր է. ան՝ չարիք մը չէ, վասնզի բարիք մը կը բերէ։ «Ինչ որ կըլլայ կամ պատահել կերեւի արեգակին տակ՝ շատ բնական ու սովորական է այնչափ որչափ վարդը գարնայնի և միրգերն աշնայնի. այս կարգին կը վերաբերին՝ հիւանդութիւնը, մահը, չարախօսութիւնը, դաւաճանութիւնները, և ամէն ինչ որ կուրախացունէ կամ կը տրտմեցունէ անմիտները ու «ընդունէ՛ մահն որպէս բնութեան կամեցած բաներէն մին...»։ Նոյն ինքն բարիք մը իսկ է, վասնզի ժամադէպ է տիեզերքի համար, վասնզի սպասարկողն է անոր և վարիչ» — խուսկի շատ հատեր միեւնոյն սեղանին վրայ դրուած ըլլալով՝ մին շուտ միւսն ուշ կիշնայ, և այս բանին մէջ բնաւ չիկայ տարբերութիւն մը» — Ինչ որ քեզի կը պատշաճի, ո՛վ աշխարհ, կը պատշաճի ինծի ևս. ինչ որ ժամադէպ է քեզի համար, ինծի համար ալ ո՛չ ուշ ո՛չ կանուխ է նոյնպէս։ Ամենայն ինչ, ո՛ր բնութիւն, քու եղանակներուդ բերածէն պտուղ է ինծի համար. ամէն ինչ քեմէ

կուգայ, ի քեզ է, և առ քեզ կը դառնայ. ոմն կըսէր երբեմն, ո՛վ սիրելի քաղաքդ կեկրօսիս. ես ալ չեմ կրնար ըսել՝ ո՛վ սիրելի քաղաքդ Արամազդայ(1)։ Ասոր մէջ ո՛ւր է վիշտ և վնասութիւն։ Բովանդակին անհուն և երանաւէտ մտածումին մէջ՝ ընկուզած է միտքի ամէն մտածում անձնական։

Մեծ ճիգ մըն է աս. և միտքը՝ պաշարուած սահմանափակ գաղափարներով՝ ներքստափակուած նաեւ բնաբար ինքն իր մէջ՝ դժուարաւ կընդլայնի կընդարձակի, մոռնալու համար լինքդինքն անհունին սիրոյն մէջ։ Մանաւանդ նուազումի և նուազումի այդ ժամանակամիջոցներուն՝ մարդ ոչ այնքան կը խոկայ իր մեծութեան քան իր տկարութեան վրայ, և վերստին կիյնայ անդորր տիեզերքի գաղափարէն իր թշուառութեան և ոչնչութեան ուրուականին։ Եւ այս անգամ աղբիւր մըն է միսթարութեան, որ դառն այլ զօրացուցիչ միսթարութիւն մըն է։ Մարդ ի՛նչ կարեւորութիւն կրնայ տալ իր տխրութեանցն ու անձւկներուն՝ երբ համեմատէ իր փոքրեկութիւնն անհունութեան հետ։ Ի՞նչ կարեւորութիւն ունին հոգերն օրուան մը և հիւլէ-արարածի մը. որ կորսուած է ժամանակին ու միջոցին երկու անդունդներուն մէջ։ «Յիշէ՛, ո՛վ մարդ, տիեզերական տարածութիւնը, անորմէ ի՛նչչափ մասն ունիս դու. յիշէ՛ տիեզերական տեւողութիւնն և անորմէ ունեցած թոռցիկ բաժինդ։ Խոկա՛ ստէպ եղած և ըլլալիք իրերուն յաջորդութեան և փախստեան արագութեան վրայ։ Վասն զի աստի գոյութիւնը կը նմանի գետի մը, որ կը հոսէ յաւիտենական սահանքի մը մէջ, և կենդանիք կը փոխուին յաւիտենական փոփոխութեամբ մը, և պատճառները կերեւութանան անթիւ

այլակերպութեանց մէջ, և կա՛յ անդունդ մը անյատա՛կ. անցեալն և յետոյ ապագան՝ ուր ամէն բան պիտի ընկղմի։ Այսպիսի վիճակի մը մէջ՝ յիմարութիւն չէ՞ ուրի հպարտանալ և ինքնատանջ թախծիլ։— «Ամենայն ինչ ի մեզ և մեր շուրջը՝ պիտի անհետի ընդհուպ, մեր մարմինները պիտի անհետին նիւթական աշխարհին մէջ և մեր յիշատակները տեւողութեան մէջ... Ա՛հ, այս ամենայն ինչն որչա՛փ անարգ ու արհամարհ է, որչա՛փ ապականած կորստական և մեռա՛ծ»։— «Հովը գետին կը փռէ անտառներու տերեւները, անոնց պէս կըզգեստէ՛ մարդոց սերունդները, գովեստն ու նղովքը, ճա՛նը ցնծութեան։ Այս ամէնը կը ծնին կը ծլին գարունի մը մէջ, ապա կուգայ հո՞վ և կաւերէ անոնք, ու անտառն անոնց տեղ կը բուսցունէ ուրիշներ։ Այս կարճ տեւողութիւնն հասարակաց է ամէն բանի, և դուն, ո՛վ մարդ, կը խուսես կամ ետեւէն կը վազես ամէ՛ն բանէ։ ամէն բանի, որպէս թէ անոնք յաւիտենական էակներ ըլլային։ Քիչ ժամանակէն՝ ահա պիտի փակես աչուրներդ, և զքեզ հողին տուողը լալու համար՝ ուրիշ մը ի գոյ պիտի գայ»։— «Մարդկային կեանքի տեւողութիւնը՝ կէտ մըն է միայն. մարդուն գոյութիւնն՝ հոսում մը, իր զգայնութիւնն՝ անկարողութիւն մը. իր մարմինը՝ կառոյց մը որ կիյնայ. իր հոգին՝ դարձադրձող շոնչան մը. իր բաղբը՝ նսեմ իմն, և իր համբաւը՝ կոյրերու գատում մը. կարճ խօսք, իր հոգիին մէջ ամէն բան երազ և ծուխ ցնդական է, իր մարմինին մէջ ամէն բան կանցիկ ու կը փախչի. իր կեանքը՝ պատերա՛զմ մըն է, հիւրի մը բնակչութիւնը, և գերեզմանէն ետքն իր փառքը՝ մոռացում մը։ Եւ ո՛վ կրնայ փրկել զինքն այս ամէնուն մէջ, մի՛ միակ բան մը, փիլիսոփայութիւնը»։— Միսթարութեանց՝ ք ուրեմն, հէ՛ք մահկանացութեան, ձեր տկարութեանն և ձեր մեծութեանն համար՝ ի տես անհունին, ուրկէ դուրս ցցուած էք և ի տես

(1) Կը թուի բնութեան կամ աշխարհի համար կըսէ։
(ԹՐԳ.)

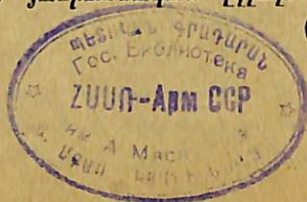
անհունին, ուր պարունակուած էք, խորհելով յաւիտե-
նական այն արեգակն որուն մէկ ճառագայթն էք և
յաւիտենական այն գիշերն՝ ուր պիտի երթայ նուաղի
այդ ճառագայթը⁽¹⁾։ Ամէն կողմէ՝ անհունը կը սեղմէ ու
կանդորբէ չձեղ, և բնութիւնը, որ կը բորբոքէ կը բար-
ձրացունէ կամ կը ջաղխէ ձեղ, կը միացունէ ձեղ իր
ներգործող ոյժին կամ իր հանգստեան»։

Այս մտածութեանց վրայ՝ տառնելից դարէ ի վեր
չատ բան ուսանք։ Բայց այս վարդապետութեան բար-
ձրութեանն ու ճշմարտութեան հասնող բան մը չենք
գտած բարոյական փիլիսոփայութեան մէջ։ Աշխարհը
վարող օրէնքներուն մանրամասնութիւնը լաւագոյնս
թափանցուեցաւ մեր գիտութեան կողմէն, բայց՝ լեզուի
տարբերութենէ մը զատ՝ այդ մեր գիտութիւնը դար-
ձեալ կը յանգի այս փիլիսոփայութեան բովանդակիւ
վրայ։

(1) Յաւիտենական արեգակին ճառագայթն՝ որ
ինքն ալ հետեւաբար յաւիտենական ըլլալու է՝ ինչ-
պէս կը նուաղի...

(ԹՐԳ.)

3. Գ. ՄՐՄԸՐԵԱՆԻ ՏՊԱԳՐԵԱԼ ԳՈՐԾԵՐԸ

Դրշ.

Ա. Հուզոնի փոսկոլեայ և ԻՊ. Պինդեմանտի Գերեզմանք	5
Բ. Կենցաղ կամ դատարարական թ. Հ. Սրէնորի	10
Գ. Ալէլուիա՝ իննեակ իմաստասիրական	5
Դ. Հին օրեր ու աճի օրերու Մեծատունք.	5
Ե. Ալէլուիա յեւթ., ուղեւորութիւն նկարգին.	10
Զ. Հին օրեր. Պուէտ Խաչատուր Մխաքեան	7. 50
Է. 19րդ. Դար և Յովն. Պրուսացի Տէրոյնց	12. 50
Ը. Ստուերք Հին դէմքերու—	5
Թ. Թուրքահայոց հին վճակնթ. և վճակնք.	12. 50
Ժ. Ալէլուիա՝ տասնեակ իմաստարկն. Բ. տպգր.	7. 50
ԺԱ. Մասնական պատմ. Հայ Մեծաբուններու	10
ԺԲ. Իսլամ Մարգարէն Մէնմէտ	5
ԺԳ. Պատմ. Հայ գրականութեան... Մասն ԼԱ.	7
ԺԴ. Տիեզերք ու փիլիսոփայութիւնը Ի. Թէնի	1. 52
ԺԵ. Պատմութիւն Թուրքահայոց 19րդ. Դարու՝ վարչական, արհեստական, բանասի- րական ու փիլիսոփայական՝ 700 էջի չափ (ի բաժանորդագրութեան...)	30

Կը ծախուին՝ Կ. Պոլիսի գրավաճառանոցները և
Գըլըճեան ու Կաղըճեան գրատուններն, ինչպէս մեծա-
քանակ՝ մեծ զեղչով՝ հեղինակին քով ի Սկիւտար,
Թօփհանէլի Օղլու Ճատաէսի, Թիւ 15:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0143191

